

DİLÇİLİK - ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Rəhilə Ruhulla qızı Quliyeva

YAZILI VƏ ŞİFAHİ TƏRCÜMƏLƏR HAQQINDA

Tərcümə xalqların arasında istər mədəni, istər siyasi, istərsə də iqtisadi əlaqənin qüdrətli vasitəsi kimi həmişə mühüm rol oynamış və hələ də oynamaqdadır. Müasir dövrdə xalqlar arasında yaranan dostluq və əməkdaşlığı möhkəmləndirən, ona vüsət verən amillərdən biri müxtəlif xalqların qarşılıqlı əlaqəsidir. Hər hansı bir xalqın ədəbi-mədəni və habelə ictimai-siyasi həyatında baş verən hər bir yenilik, inkişaf, zənginləşmə başqa xalqlara ancaq tərcümə vasitəsilə məlum olur. Tərcümə dostluq sənətidir. O, xüsusilə bədii tərcümə cəmiyyətimizin həyatında, xalqlar dostluğunu möhkəmləndirmək, beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirmək sahəsində çox böyük səmərəli əhəmiyyəti olan bir sənətdir. Böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoy bu haqda belə demişdir: “Söz böyük qüdrətdir. Ona görə böyükdür ki, sözün köməyi ilə insanları birləşdirmək olar, sözlə məhəbbətə xidmət göstərmək də olar. İnsanları bir-birindən ayıran sözdən uzaq ol, ehtiyat et!”.

Doğrudan da tərcümə insanları birləşdirən, xalqların ən qabaqcıl ənənələrini bir-biri ilə yaxınlaşdırıb qüvvəyə çevirən çox təsirli vasitədir. Belə gözəl, gərəkli sənətin sənətkarları olan mütərcimlər üzərinə çox məsuliyyətli bir vəzifə düşür. Haqlı olaraq tərcüməçiləri körpü salanlar adlandırırlar. Vaxtı ilə alman tərcüməçilər ittifaqının sədri olmuş M.Brem demişdir: “Mütərcimlər müxtəlif dillər arasındakı uçurlarda körpülər salır və beləliklə bir xalqdan o biri xalqa doğru gedən yolu qısaldır, başqa ölkələrin ədəbiyyatını öyrənmək işini asanlaşdırıb, ümumdünya ədəbiyyatının inkişafına kömək edirlər, ümumdünya ədəbiyyatı isə bizim hamımızı birləşdirir”.

Ta qədim zamanlardan ata-babalarımız dil bilməyin əhəmiyyətini dəfələrlə qeyd etmişlər. Orta əsrlərdən bizə belə bir latın zərb məsəli gəlib çatmışdır: “Neçə dil bilirənsə, o qədər insansan”.

Başqa dilin vasitəsilə bizim dünya görüşümüz inkişaf edir, genişlənir. Tərcüməçilik sənəti mütərcimdən müxtəlif dilləri kamil bilməkdən əlavə, geniş elmi görüş dairəsi, tədqiqatçılıq məharəti tələb edir. Mədəni tərəqqi və beynəlxalq münasibətlərin hazırkı səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq bütün ölkələrdə tərcümə işinə, onun müxtəlif problemlərinin həllinə getdikcə daha çox diqqət verilir.

Tərcümənin növləri ilə əlaqədar olaraq hazırda onun üç bölməsi vardır. 1) ictimai-siyasi, 2) bədii, 3) elmi-texniki. Tərcüməçinin ilk, ən əsas vəzifəsi-tərcümə etdiyi xalqın dilini mükəmməl bilməkdir. Ondən tələb olunan ikinci məsələ-tərcüməçinin həmin dilin qrammatik qanunlarına, xalqın söz xəzinəsinə yaxından bələd olmasıdır. Lakin təkə dilni bilmək də hələ kifayət deyildir. Çünki hər hansı bir kitabı tərcümə etmək istədikdə təkə həmin ölkənin ədəbi dilini bilmək kifayət etmir, onu həqiqi mənada başa düşmək, həm də həmin dili sərbəst danışmaq, danışmaq və bədii dilin bütün incəliklərini, variantlarına qədər mənimsəməyi bacarmaq, hələ bundan sonra da həmin xalqın həyatındakı bəzi şeyləri də düşünmək, bilmək lazımdır. Bu “bəzi şeylər” dedikdə də həmin xalqın tarixi, etnoqrafiyası, məişəti, incəsənəti nəzərdə tutulur, elə xüsusiyyətlər ki, bütövlükdə bir xalqın mənəvi aləminin məzmununu təmsil edir. Yazılı tərcümə zamanı tərcüməçi elə əsər seçməlidir ki, həmin xalqın milli xüsusiyyətləri, mənəvi aləmi, yaşayış tərzini, estetik zövqünü, dünya hadisələrinə baxışı oxucuya çatdırılmış olsun. Tərcümə zamanı tərcüməçi öz dilinin təmizliyini qayğısına da qalmalıdır. Yuxarıda göstərilən məziyyətlərə malik olan mütərcim yazılı tərcümə edərkən daha hansı göstəriciləri əldə əsas tutmalıdır? Necə tərcümə etməlidir? Bu suala aşağıdakı qaydalar tam cavab verir: 1) mətni oxumalı və onun məzmununu dərk etməyə çalışmalı, çünki bu, lüğətdən sözləri seçməkdə tərcüməçiyə kömək edər; 2) sözlərin törəmə əlamətlərinə əsasən tanış olmayan sözlərin mənasını başa düşməyə çalışmalı, lüğətdən tanış olmayan sözləri tapıb onun müxtəlif mənaları içərisindən mətnin əsas məzmununa uyğun gələn mənəni seçməli; 3) cümlələri qruplara bölməli; (mübtədə qrupu, xəbər qrupu, zərf qrupu və s.). Hər bir qrupda əsas mərkəzi sözü tapıb, o biri sözlərin bu sözdən asılılığını, bu sözlə əlaqəsini müəyyən etməli; 4) tərcüməçi cümlənin məzmununu öz-özünə danışmalı, daha sonra düzgün ədəbi dillə tərcümə etməlidir.

Şifahi tərcümə üçün mütərcim öz söz ehtiyatını zənginləşdirməyə çalışmalıdır. Sözü öyrənərkən onunla yanaşı həmin sözün sinonimlərini də öyrənməli və yeri gələndə bu sinonimlərdən nə zaman istifadə etməyi bilməlidir. Məsələn, ərəb dilindən bir sözü və onun sinonimini göstərək:

Çalışmaq - إستهدف (١)

Məqsəd güdmək - حرص على (٢)

Hər iki feilin mənası eynidir, lakin onlardan birincisi müsbət mənada məqsəd, ikincisi mənfi mənada məqsəd güdülərkən istifadə olunur, və yaxud:

Çıxmaq, səy etmək - سعی (١)

Çalışmaq, cəhd etmək - حاول (٢)

Əldə etmək - ظفر بـ (١)

Nail olmaq - نال (بئال) (٢)

Qazanmaq (nailiyyət, müvəffəqiyyət) - أحرز (٣)

Qazanmaq (müvəffəqiyyət) - نجح (٤)

Əldə etmək - حصل على (٥)

Qazanmaq (pul) - اكتسب (٦)

(١) في الازمنة الاخيرة فاته سعی في دروسه

Axır vaxtlarda o öz dərslərinə çalışır. (səy göstərirdi)

(٢) بعيد الحرب العالمية الثانية حاول بعض الدوائر الاستعمارية شن حرب عالمية جديدة

_Çox keçmədən ikinci dünya müharibəsindən sonra bəzi imperialist dairələr yeni dünya müharibəsini qızışdırmağa

(yaymağa) cəhd edirdilər. Bu cümlədən göründüyü kimi həmin fellərdən birincisi müsbət mənada, ikinci mənfi mənada işlənmişdir. Bundan başqa elə dillər var ki, məs: Ərəb, ingilis, fars və s. eyni bir felin mənasını onunla işlənən ön qoşmalar dəyişdirə bilər. Buna görə mütərcimin borcudur ki, fellərin ön qoşmalarını mütləq yadda saxlasın. Məs:

(١) جاء في الجرية أن نجاح هذا الفيلم يرجع إلى مزاياه الأدبية و الفنية
(٢) إن فصل الربيع الجميل جاء بفرح عميق بوصوله إلى قلوبنا
(٣) جئت مع رفيقتي إلى الجامعة

- 1) Qəzətdə deyilir ki, bu filmin müvəffəqiyyətləri onun öz ədəbi və bədii xüsusiyyətləri ilə izah olunur.
- 2) Gözəl bahar fəslə öz gəlişilə qəlblərimizə dərin fərəh gətirmişdir.
- 3) Mən öz rəfiqəmlə universitetə gəldim.

Göründüyü kimi bu üç cümlədə eyni bir fel “جاء” işlənmişdir. Amma hər cümlədə o, başqa mənə verir. Birinci cümlədə-“deyilmək” (في- ön qoşmasının təsiri ilə), ikinci cümlədə-“gətirmək” (ب-ön qoşmasının təsiri ilə), üçüncü cümlədə isə öz əsas mənasını جاء “gəlmək” ifadə edir.

Bizcə şifahi tərcümə zamanı tərcüməçiyə riayət edilməsi lazım olan ən vacib məsələ, sözlərin düzgün tələffüz edilməsi məsələsidir. Məsələn, təsəvvür edək ki, ərəb dilini bilən bir mütərcim gənc bir ərəb qızına düzgün tələffüz etməməsi nəticəsində أنسة (:anisə)-gənc qız (xitab) əvəzinə عانسة (:anisə)-yaşı ötmüş qız (staraya deva)-deyə müraciət edir. Əlbəttə bu xoşagəlməz bir hal olar.

Göstərmək lazımdır ki, ərəb, ingilis, fars dilində bəzi saiflərin uzun, yaxud qısa tələffüz olunması, saif səslərin kəmiyyətə dəyişməsi çox vaxt sözün mənasını dəyişməsinə səbəb ola bilər. Bu və ya digər eyni uzun saifi bir hecadan digər hecaya keçirmək nəticəsində də mənə dəyişikliyi meydana çıxar bilər. Məsələn:nə zaman? متى- ölmək- مات Eyni zamanda, eyni adlı biri emfatik samitin və ya digəri adi samitin düzgün tələffüz edilməməsi sözün mənasını dəyişər. Məsələn:

سعال و سؤال kimi sözlərdə olduğu kimi قيب و كلب, حَمَام و هَمَام, صَفيِر و سَفيِر

Başqa misal: عينا جالطتان من الخوف (١)

(O, qorxudan özündə deyildi.(yəni gözləri qorxudan bərəlməmişdi(dombalmışdı). إنه جاهز قبل ساعتين (٢)

O iki saat bundan əvvəl hazır idi.

Birinci misalda جالط -dombalangöz mənasında, ikinci misalda جاهز-hazır mənasında işlədilmişdir. Ona görə də sözlərin düzgün tələffüz edilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Əks təqdirdə mənə dəyişikliyinə gətirib çıxarır. (bu cümlələrdə olduğu kimi).Belə xüsusiyyətlər ingilis, alman fars dillərinə də xasdır. Göründüyü kimi, tərcüməçi təkcə şifahi tərcümədə deyil, yazılı tərcümədə də həmin göstərişlərə riayət etməlidir, hər dilə məxsus olan qrammatik qanunları, dilin milli xüsusiyyətlərini, fonetik dəyişikliklərini ciddi gözləməlidir.

Atalar sözlərinin, zərb məsələlərinin, ifadə və ibarələrinin, idiomatik ifadələrinin tərcüməsi məsələsi bir qədər mübahisəlidir. Xarici dillərdə elə məsələlər, atalar sözləri vardır ki, onlar bütün dillərdə, yalnız bəzilərində cüzi dəyişikliklər etdikdən sonra, eyni mənəni verir, və ya həmin dilə uyğun ekvivalenti tapmaq lazımdır. Məsələn:

- 1) Кто много читает, тот много знает (rus)
- 2) من سعى نجح - Çalışan müvəffəqiyyət qazanar (ərəb)
- 3) Təkrar biliyin anasıdır (azəri)
- 1) Нет такой лошади, что бы не спотыкалась (rus)
- 2) إن الجواد قد يعثر - Cins at da bürəyər (ərəb)
- 3) Eysiz gözəl olmaz (azəri)
- 1) В одной руке двух арбузов не удержишь (rus)
- 2) لا يجتمع سيفان في عمدة واحد - Bir qına iki qılınc yerləşməz (ərəb)
- 3) Aşpaz iki olanda xörək ya şor olar, ya da şit (fars)
- 4) İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz. İki canbaz bir ipdə oynamaz. (azəri)

1. Artıq tamah baş yarar (azəri)

2. من كان الطمح له مركبا كان الفقر له صاحبا - Miniyi tamah olanın minəni yoxsulluq olar. (hərfi: kimin üçün tamah minik olsa, yoxsulluq onun üçün ağa olar) (ərəb)

1. Yalanın ipi qısdır (ərəb)

2. Yalan ayaq tutar yeriməz (azəri)

Bu misallardan aydın olur ki, onlar mənəca bir-birlərinə necə yaxındır.

Tərcümə zamanı elə atalar məsələsinə, hər hansı bir ifadə rast gəlmək olar ki, onlar milli dildə yaxşı səslənsin, başqa dilə tərcümə edərkən o dilədə zəif, sönük çıxsın. Belə hallarda, tərcüməçinin əsas vəzifəsi həmin məsələnin, hikmətli sözün və ya ifadənin tərcümə etdiyi dildə müvafiqini, ekvivalentini tapıb işlətməkdir. Məsələn, ərəb dilindəki bir neçə belə məsələ nəzərdən keçirək: عادت حليلة إلى عاداتها القديمة

Həlimə yenə öz köhnə adətinə qayıtdı.

Lakin onu Azərbaycan dilindəki “Kar tutduğunu buraxmaz” məsələsi ilə əvəz etdikdə daha təsirli çıxır.

Sən əmir, أنا امير، و انت امير من يسوق الحمير -Uçsa da keçidir ki, keçİ.→Toyuq bir qıçlıdır ki, bir qıçlı. Və ya: من شبت على شيء شاب عليه - Kim nə ilə böyümüşsə, onunla da qocalacaq→Qozbeli qəbir düzəldər. Və ya: شعرة تعمل - Bir tük saqqal əmələ gətirməz- Bir güllə bahar olmaz.

Tərcümənin bir növü də texniki tərcümədir. Məlumdur ki, texniki tərcümə mətninin əsasını terminlər təşkil edir. Buna görə belə tərcümələri hərfi tərcümə etmək lazımdır.

Tərcümənin mühüm sahəsi olan bədii tərcümə sənəti elə mühüm məsələdir ki, bunsuz dünya xalqları ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq, onun qabaqcıl, mütərəqqi, mədəni ənənələrini zənginləşdirmək, inkişaf etdirmək mümkün deyildir. Cəmiyyətimizin milli əlaqələri sahəsində əsas vəzifə və məqsədlərindən biri xalqların mədəniyyətini daha da zənginləşdirmək üçün onların qarşılıqlı ədəbi münasibətini möhkəmləndirmək, qabaqcıl və mütərəqqi mədəni əlaqələrini bir-birinin malı etməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, xalqın həyat və inkişafında rol oynayan, onu yüksək ideallar uğrunda mübarizə üçün tərbiyə edən milli mədəniyyət ünsürlərindən biri də bədii ədəbiyyatdır.

Başqa ədəbiyyatlardan fərqlənən ədəbiyyatımızın qarşısında yeni problemlər durur. Bu problemlərdən biri də bədii tərcümədir, çünki bədii tərcüməsiz xalqlarımız və həmçinin dünya xalqları bir-birinin ədəbiyyatı ilə tanış ola bilməz.

Vətənimizin başqa xalqları bir tərəfdən zəngin rus ədəbiyyatından istifadə etmək, ondan öyrənmək, onun təcrübəsini mənimsəmək üçün bu ədəbiyyatın ən qüdrətli nümunələrini öz dilinə çevirirsə, digər tərəfdən də milli öz ədəbiyyatına daha geniş yol açmaq və ona çoxlu oxucu kütləsi qazandırmaq üçün yazıçı və şairlərinin, dramaturqlarının ən dəyərli əsərlərini rus dilinə tərcümə etməyə çalışır. Bədii tərcümə yalnız o zaman müvəfəqiyyətli ola bilər ki, tərcümə edən yazıçı həqiqətdə dəqiq söz ustası olmaqla bərabər, tərcümə etdiyi əsərin dilini, həmin əsər müəllifinin yaradıcılığını, həmin milli ədəbiyyatın xüsusiyyət və inkişaf yolunu, həmin xalqın tarixini bilməmiş olsun. Həm də tərcümə etdiyi ədəbiyyatı, əsərin müəllifini, əsərin özünü sevsin, bütün istedad və təcrübəsini tərcümə üçün əsirgəməsin. Elə kamil tərcüməçi şairlər var ki, onlar tərcümə etdiyi əsərlərin dilini bilməsə də, onu "hiss edər" bilir, canlı dilin musiqisini, intonasiasını duyur, tərcümə üçün bütün zəhmət və çətinliklərə qatlaşır, tərcümə etdiyi şairin şəxsiyyət və yaradıcılığını, bu xalqın mədəniyyət və ədəbiyyatını, ənənə və adətlərini, həyat və düşüncələrini öyrənir, sanki bu xalqa qarışır. Şer tərcüməsindən danışarkən onun formasının saxlanılmasının zəruriliyindən söhbət açmaq lazımdır. Çox zaman tərcümədə forma pozulur. Klassik və müasir şairlərin əsərlərini edərəkən onun formasını, əsərlərinin üslub tərzini (qəzəl, müxəmməs, qoşma, məsnəvi və s.) mütləq saxlamaq lazımdır. Bir şeri başqa dilə tərcümə edəndə onun məzmunu ilə bərabər mütləq formasına da riayət etmək lazımdır, çünki kamil bir şerdə forma ilə məzmunun arasında elə bir vəhdət mövcuddur ki, forma pozulmasında mütləq məzmun da pozulur, şer təsir qüvvəsini, əzəmət və gözəlliyini itirir.

Artıq hazırkı mərhələdə Avropa xalqlarının ədəbiyyatı ruscadan deyil, bir başa orijinaldan tərcümə edilməlidir. Başqa xalqların bədii ədəbiyyatını da orijinaldan tərcümə etmək lazımdır. Bu cəhətdən Qafqaz xalqlarının ədəbiyyat nümunələrini azəri dilinə tərcümə edərkən, bunların ruscadan tərcüməsindən istifadə etmək artıq indiki zaman üçün dözülməz haldır. Zaqafqaziya xalqlarının ədəbiyyatı, dili, tarixi, ənənə və adətləri bir-birinə o qədər yaxındır ki, bu xalqların bədii ədəbiyyatını mütləq orijinaldan tərcümə etmək lazımdır, çünki rus dilinə tərcümə edərkən, bu dillərdə olan bir çox söz, cümlə, idiomlar tərcüməyə gəlmir və təhrif edilir, əsərin milli xüsusiyyətləri pozulmuş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. А.В.Федоров. Введение в теорию перевода. Издательство литературы на иностранных языках. Москва, 1953.
2. Тərcümə nəzəriyyəsi. Bakı 1965.
3. Ə.Məmmədov. Ərəb dili. ADU nəşriyyatı, Bakı 1958.
4. Ə.Məmmədov. Ərəb dili. Bakı 1962.
5. H.Əlizadə, N.Hatəmi. Fars dili. Bakı 1961.
6. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin müxtəlif il nömrələri.

XÜLASƏ

Yazılı və şifahi tərcümələrin bəzi xüsusiyyətlərindən danışanda demək lazımdır ki, üç cür tərcümə var: 1) ictimai-siyasi; 2) bədii; 3) elmi-texniki. Tərcüməçi tərcümə etdiyi xalqın dilini, qrammatik qanunları, bədii dilin bütün incəliklərini, xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, məişətini, incəsənətini, şifahi tərcümə zamanı isə sözlərin tələffüz qaydalarını yaxşı bilməlidir. Frazoloji birləşmələrin tərcüməsində hərfi tərcümə yox, ümumi məzmundan çıxış edərək həmin birləşmələrin ekvivalentini tapmalıdır. Texniki tərcümədə isə çoxlu terminlərin olduğunu nəzərə alıb, hərfi tərcümə edilməlidir. Bütün tərcümələr orijinaldan tərcümə olunmalıdır.

Şer tərcümələrində formanın saxlanılması əsas şərtidir. Çünki forma pozulanda məna da pozulur və şer öz təsir gücünü itirir.

Açar sözlər: Tərcümənin növləri, yazılı tərcümə, şifahi tərcümə, bədii tərcümə.

РЕЗЮМЕ

Говоря о некоторых особенностях письменного и устного перевода, следует сказать, что существуют три вида перевода: 1) общественно-политический; 2) художественный; 3) научно-технический. Переводчик обязан хорошо знать язык народа перевода, грамматические законы, все тонкости художественного языка, историю, этнографию, быт, культуру народа, а при устном-правила произношения слов. При переводе фразеологических оборотов должен найти эквивалент данных соединений, исходя не из буквального перевода, а из общего содержания. При техническом же переводе, учитывая наличие множества терминов, выполняется буквальный перевод. Все переводы должны быть сделаны с оригинала. Сохранение формы является основным условием при переводе стихотворений. Так как при нарушении формы нарушается так же и значение, и стих теряет свою силу действия.

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT-YAZIK И ЛИТЕРАТУРА -LANGUAGE AND LITERATURE

Ключевые слова: Виды перевод, письменный перевод, устный перевод, художественный перевод.